

Podcast 'Het jaar 1000'

Rijksmuseum van Oudheden

Aflevering 1: 'Het jaar 1000' – releasedatum vrijdag 6 oktober 2023

VO = Voice-over

AW = Annemarieke Willemsen (conservator RMO)

RR = Raphaël Rijntjes (Assistent-conservator RMO)

VO: In het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden is vanaf 13 oktober 2023 de tentoonstelling *Het jaar 1000* te zien. Conservator Annemarieke Willemsen, van de collectie Middeleeuwen, en haar team deden de afgelopen drie jaar uitgebreid onderzoek naar deze periode. Ook wel het 'midden van de middeleeuwen'. Ze nemen ons in deze vierdelige podcastserie mee tijdens hun ontdekkingsreis. Waarom eigenlijk het jaar 1000? We vragen het Annemarieke Willemsen.

AW: Nou, *Het jaar 1000* is eigenlijk een beetje een kapstok of titel. Want het onderzoek en ook de tentoonstelling zijn breder over de 10e en de 11e eeuw. En er was wel een lange wens voor mij om daar een keer aandacht aan te besteden in een tentoonstelling. Dan moet je onderzoek doen en er een publicatie bij voorbereiden. Omdat de 10e en 11e eeuw voor mij het grote zwarte gat in de Nederlandse archeologie en geschiedenis zijn. Het is in feite het midden van de middeleeuwen. De Middeleeuwen lopen van 500 tot 1500, dan zit je in 1000 precies halverwege. Maar het is net een periode waar de meeste mensen helemaal geen beeld van hebben. En dat is eigenlijk simpelweg de reden om daar gewoon eens aandacht aan te besteden. Daar komt ook bij natuurlijk dat het jaar 1000 zo'n rond getal – een millenniummoment – is geweest, ook toen. Een beetje vergelijkbaar met het jaar 2000, waar mensen dus in enige afwachting naar kijken; gaat er iets gebeuren in het jaar 1000? Verandert de wereld dan? Vergaat de wereld misschien wel? Dus het is wel ook een moment geweest toen, waaraan je volgens mij dat verhaal van die periode heel mooi kunt ophangen.

VO: We hoorden het al in de introductie van deze aflevering: veel mensen weten eigenlijk niet goed wat er speelde rond het jaar 1000. Het vormt letterlijk een gat in onze collectieve kennis. Met name ook in het onderwijs. In de Canon van Nederland springen we van Karel de Grote, dus zo rond het jaar 800, naar *Hebban olla vogela*, zo rond 1100. Maar waarom is het jaar 1000, de periode daartussen, dan zo onbekend en onderbelicht?

AM: Het heeft daarmee te maken dat het onderwijs vooral met schriftelijke bronnen werkt. En schriftelijke bronnen zijn er over deze periode eigenlijk best een hoop, maar niet in vergelijking met bijvoorbeeld de Late Middeleeuwen. Als je naar de 10de en de 11de eeuw kijkt, zit je precies voor de oudste stadsrechten. En dus zeggen veel steden dat hun stad nog niet... hun stad begint met het stadsrecht en dat is vaak uit de 12de eeuw, als het bewaard is gebleven. Een geschreven stadsrecht, een document. En hetzelfde geldt voor als je gaat opgraven, dat heel veel bebouwing in de steden net uit het eind van die 12de of begin van die 13de eeuw is. De oudste stenen bebouwing in Leiden bijvoorbeeld die opgegraven is, is precies uit die 12de eeuw. Daar zit je vóór. Dan heb je dus te maken voor de 10 en de 11de eeuw met de laatste periode, denk ik, waar archeologie de belangrijkste bron voor is. En dat is eigenlijk onwennig voor het onderwijs en ook voor geschiedenisboeken wel. Dus werken met archeologie als belangrijkste bron voor hoe het was, is wat onwennig, denk ik, voor veel mensen. Als je naar de vroegere periodes kijkt, weet je dan eigenlijk weer meer. Want voor de Vroege Middeleeuwen, zeg na de Romeinen, zeg vanaf 400 of 500, tot zeg maar Karel de Grote, het Canon-moment rond 800, hebben we ontzettend veel vondsten omdat het gebruikelijk is om mensen te begraven met al hun spullen. Al hun bezittingen. En daardoor hebben

we van die Vroege Middeleeuwen eigenlijk een heel goed beeld. Weliswaar via de begravingen, maar toch een vrij goed beeld van het verleden. En dat mis je nou net weer vanaf de 9de eeuw, of laten we zeggen vanaf rond 900, omdat dan het grootste deel van Nederland christelijk is en je die bron van de archeologie weer mist. Dus je zou kunnen zeggen, iedereen heeft dat ook gezegd toen we het gingen onderzoeken, van: ja, zou je niet het eind van de 9de eeuw erbij doen? Dan zijn er nog Karolingische handschriften, dan zijn er nog Vikingvondsten vooral – overigens zijn die er later ook. Of ze zeiden van: ja, zou je niet toch die 12de eeuw erbij nemen? Want dan hebben we, nou ja die stadsrechten, dan hebben we meer. En elke keer bleek dus dat het grote zwarte gat eigenlijk die 10de en die 11de eeuw was. En er is ook nog echt een soort methodologisch probleem. Omdat er veel meer mensen zijn die heel veel weten van de 7de, 8de, 9de eeuw en er zijn heel veel mensen die veel weten van de 12de, 13de, 14de, 15de eeuw, en die hebben de neiging gehad om dingen die onduidelijk waren of op de grens zaten, om die dan bij hun onderzoek te trekken. Naar voren, zo van laat-Karolingisch loopt dan tot in de begin 10de eeuw, of om dan gewoon dat te laten beginnen al een heel klein beetje. De geschiedenis van Holland bijvoorbeeld, die dan aanloop naar het Hollandse gravenhuis, dan net al wel te laten beginnen aan het eind van die 11de eeuw. En dus die periode *an sich* is daardoor heel slecht gekend. En het bleek eigenlijk ook pas in ons eigen vooronderzoek, wat wel drie jaar heeft geduurd natuurlijk. Heel groot was, dat bijvoorbeeld bepaalde begravingen, zoals op de palts in Nijmegen, zeg maar op het Valkhof. Er zijn begravingen gevonden met skeletten. Nou, dat zijn christelijke begravingen. Dat wil zeggen: er zitten geen objecten bij. Het is moeilijk om die te dateren. Er is dan gezegd: dit is een belangrijke plek in de Karolingische periode, rond 800, die graven zullen wel uit die periode zijn op deze plek. En pas toen die natuurwetenschappelijk, C14 gedateerd werden, bleken die uit de 10de eeuw te zijn. Dat is eigenlijk een beetje de rode draad door het hele vooronderzoek. Iedereen zei, alle kenners van alle types materiaal en bronnen zeiden: ah, er is eigenlijk niks, zou je het wel doen? En dat er overal ontzettend veel bleek te zijn tot het punt dat het bijna zorgwekkend was en we enorm moesten gaan kiezen wat we wel en niet wilden vertellen en wel en niet wilden laten zien. Dus er is ontzettend veel eigenlijk bewaard en het is ontzettend leuk geweest om dat op een rijtje te kunnen zetten.

VO: Het *midden van de middeleeuwen* komt tijdens het onderzoek van Annemarieke en haar team nadrukkelijk naar voren als een belangrijke overgangperiode.

AM: Ja, dat is het op verschillende manieren. Eerste waar ik nu aan denk is het landschap. Want dit is de periode, tussen 900 en 1100, dat het grondgebied van het huidige Nederland van 70% wildernis, onbetreedbare wildernis, naar 70% cultuurland gaat. 70% land waar je gewassen kunt verbouwen en waar je kunt wonen. En dat is een enorme overgang. Dat is de grootste landaanwinst en de grootste bevolkingsgroei, relatief, in de geschiedenis van Nederland ooit. Dat weet bijvoorbeeld al niemand. Er is nog wel een soort spoor van het idee van de grote ontginningen. Nou, daar gaat het deels ook wel om. Het gaat deels om het bebouwbaar maken van land en dus afwatering. Maar het zijn ook de eerste zeedijken. Maar het is ook het terugdringen daarmee van wat wildernis heet in de bronnen. Dus van onbetreedbaar woud, ondoordringbare bossen, veenland waar je niet, wat nat en zompig is, wat je niet kunt betreden. Dus daarmee wordt Nederland ook bereikbaar, in feite, betreedbaar. En ja, altijd hebben dit soort dingen een keerzijde. Het is ook de periode waarin bijvoorbeeld de eland en de bruine beer uit Nederland verdwijnen. We zien ze voor het laatst in jachtrechten in begin van de 11de eeuw en daarna komen ze niet meer voor. Dat heeft er puur mee te maken dat hun habitat, hun leefgebied, verdwijnt. Als wij steeds meer in die tijd een leefgebied voor de mensen maken, creëren, daadwerkelijk actief gaan ontginnen en bewonen en bebouwen. Dus dat is al landschappelijk een heel groot verschil. Maar het is dus een periode waar heel veel dingen veranderen. Het is ook periode waarin we van een meertaligheid naar het oudste Nederlands gaan. We beginnen rond 900 met een meertalig Nederland, waar het Fries bijvoorbeeld ook nog heel

belangrijk in is. En we eindigen rond 1100. Dat staat ook in de Canon met *Hebban olla vogela*, met het eerste Nederlands. Maar dat is niet het enige. Het is precies die periode, en in de tentoonstelling laten we dat niet zien met *Hebban olla vogela*, want dat is maar een heel klein zinnetje, maar met de zogenaamde Leidse Willeram. En dat is een heel beroemd handschrift uit de eind van de 11de eeuw, wat helemaal tweetalig is. Dus geschreven door iemand die zowel dat oudste Nederlands, begin van het oud-Nederlands, als het Latijn perfect beheerst. En dat gewoon door elkaar gebruikt, dus Latijn gebruikt om het Nederlands uit te leggen en het Nederlands gebruikt om het Latijn uit te leggen. En er staan prachtige oud-Nederlandse woorden in die er raar uitzien soms, maar als je ze hardop voorleest zijn ze heel begrijpelijk. Bijvoorbeeld staat er, dat is mijn absolute favoriet, *tortelduvan* in. En dat zijn tortelduiven. En dat wordt ook in de context van de liefde gebruikt eind 11de eeuw. Dus ja, taal is ook een van de dingen die in deze periode verandert.

VO: De periode 900 tot 1100 als een belangrijke overgangperiode in de middeleeuwen dus. En kenmerkend daarin was dus, het kwam al voorbij, de verandering van het landschap. Het grondgebied van het huidige Nederland verandert door het ingrijpen van mensen, aangestuurd vanuit steden, burchten en kloosters. We maken kennis met Raphaël Rijntjes.

RR: Ik ben Raphaël Rijntjes, ik ben assistent conservator in het Rijksmuseum van Oudheden en speciaal aangenomen om het onderzoek te doen voorafgaand aan de tentoonstelling over het jaar 1000.

In de 10de en 11de eeuw beginnen alle grote veranderingen in het Nederlandse landschap die we nu zien. De eerste dijken worden aangelegd, de eerste veenontginningen vinden plaats, er wordt land gewonnen, er worden zeedijken aangelegd. En nog niet enorme stukken, maar de eerste poging om het land te veranderen, om het land te winnen, om ook vooral de landaanwas te krijgen, om het land in cultuur te brengen, dat begint eigenlijk allemaal zo rond het jaar 1000. Het Nederland zoals we het nu kennen, zou je kunnen zeggen, is het gevolg van een ontwikkeling die toen is ingezet. Er wordt enorm veel bos gekapt. Het gaat van 70% bos, van wildernis, naar 70% cultuurlandschap in die periode. Gigantisch veel bos gekapt voor landproductie, maar ook om houtskool te maken voor de ijzerproductie op de Veluwe, die zich langzaam naar het oosten verplaatst. Dus grote landschappelijke ingrepen. We denken dat dat nu allemaal gebeurt, dat nu door menselijk handelen er zoveel verandert. Maar eigenlijk is dat toen al begonnen. We weten al dat er stukken zijn geweest waar al helemaal geen boom meer groeide. Het is een beschrijving van een Arabische reiziger die rond het jaar 1000, eind van de 10de eeuw, door Nederland reist en dan bij Utrecht komt en zegt: jee wat bijzonder, ze hebben geen hout meer om te stoken. Maar wat doen ze? Ze gaan maar turf steken. Dus hij beschrijft dat dan, hij noemt het geen turf, maar hij beschrijft dat ze daar stukken uitsteken uit de grond en dat dat droogt en dat ze dat dan opbranden, dat het een beetje warmte geeft, maar niet echt heel goed. Dat betekent dat er kennelijk in de buurt van Utrecht al geen boom meer stond. Dus dat er hele stukken landschap zijn geweest die echt toen al ingrijpend zijn veranderd.

VO: Maar wat waren dan belangrijke katalysatoren voor deze verandering in het landschap? Een korte analyse van Annemariëke Willemsen.

AM: Dat is een goede vraag. Het heeft in ieder geval te maken met eigenlijk de machtsstructuur in die tijd in Nederland. Die bestaan uit wereldlijke en geestelijke machtspersonen. Dus bisschoppen me, die eigenlijk geestelijk zijn, maar wereldlijke macht hebben. En graven of in ieder geval leiders die ook wel weer duidelijk het christendom aanhangen. En zij regeren vanuit respectievelijk kloosters en burchten. En die zijn een belangrijke katalysator geweest in het bezitten van land en het onderhandelen met land. En dus konden die zeggen: oké, dit stuk land hoort bij dit klooster en wij

geven opdracht om dat te ontginnen. Dus er zijn eigenlijk, je zou kunnen zeggen dat katalysatoren mensen zijn die eigenlijk de invloed hadden en het geld ook om dat land beschikbaar te maken. En dat werkt vervolgens in een stroomversnelling. En het ene werkt het andere in de hand. Dus bijvoorbeeld, dit is de periode van de eerste zeedijken, maar die maken het makkelijker om het achterland, direct achter die dijken, om dat beschikbaar te maken. En andersom ga je meer dijken nodig hebben als je meer land inpoldert en meer veengebied gaat inklinken bijvoorbeeld. En het heeft ook een effect op hoe het landschap eruit ziet. Want er ontstaat dus eigenlijk in die 11de eeuw een landschap met vlak land, met afwateringsslootjes, met dijken en met kerktorens aan de horizon. En dat is iets wat je nu nog heel typisch voor Nederland vindt, maar wat er voor 1100 eigenlijk niet was. Dus het heeft eigenlijk met de machtsstructuur te maken, degenen die over het land kunnen beschikken. Maar het heeft ook met een toenemende welvaart te maken, die het ook weer mogelijk maakt om mensen in te zetten om land in te polderen bijvoorbeeld. Maar dat maakt ook weer dat er meer eten is, dus dat het weer mogelijk is om meer mensen te voeden. Dus uiteindelijk gaat dat ook, dat gaat zichzelf versterken. En dan speelt ook nog mee een aantal technologische innovaties, zou je kunnen zeggen. Want in deze tijd, één van de dingen die we op verschillende plekken in de wereld tegelijk zien gebruikt worden of ontstaan, uitgevonden, moeilijk woord altijd een beetje, het is nooit één persoon die het opeens in één keer helemaal goed heeft, maar in ieder geval zien we overal windmolens opduiken. En ja, Nederland is ondenkbaar zonder windmolens, maar dat is wel een van de dingen die natuurlijk heel handig is bij het inpolderen bij het werken met kletsnat land, zeg maar. Het gaat niet alleen over windmolens. In de tentoonstelling laten we een stuk van een schoepenrad zien, wat gevonden is in Drenthe. En dat schoepenrad, dat betekent dat er een watermolen was. En watermolens komen ook in de bronnen uit deze tijd voor. Bijvoorbeeld als onze streken, dus het huidige Nederland, beschreven worden in een huwelijksakte van een keizerin uit deze tijd, keizerin Theophanou. Zij krijgt van haar man Otto II, de keizer, grote stukken land in Nederland bij het huwelijk. En daar wordt ook de opstal van dat land bij genoemd. Dus je krijgt land, daar kun je belasting over heffen. Dus dat is op zich geld. Maar je kunt het ook laten bebouwen en dan is het ook eten en andere dingen. En daar worden dus watermolens, bijvoorbeeld, ook genoemd als dat die er al zijn. In dat land wat zij in het huidige Nederland cadeau krijgt bij de bruiloft.

VO: Rond het jaar 1000 veranderde het landschap dus ingrijpend. Of in de woorden van Annemarieke Willemsen: wat wij typisch Nederland vinden is er vóór het jaar 1100 gewoon nog niet. Een zijstap nu. Want als het landschap zo veranderde, kunnen wij daar dan ongeveer 1000 jaar later, vandaag de dag dus, nog iets van zien als we er zelf op uit trekken? Raphaël Rijntjes praat ons bij.

RR: Als je dat nu wil zien of als je nu wilt zien hoe dat landschap rond die tijd eruit zag. Dat kun je in verschillende plaatsen in Nederland nog wel zien. Dat is dan niet altijd even groot, maar in Noord-Drenthe heb je nog voorbeelden van oude veenlandschappen, het Bargerveen of het Norgerholt, zo'n bos wat er nog een beetje wild uitziet. Oerbos hebben we niet meer, maar dat ziet er nog wel middeleeuws uit. En hetzelfde geldt voor de kustlandschappen. Alle landschappen waren eigenlijk dynamisch. De rivierlandschappen waren dynamisch, dus de rivier meandert, die verzandt en die trekt nieuwe bochten door het landschap. Mensen maken daar actief gebruik van. En als je je nederzetting heel graag wil beschermen, dan bouw je daar een stukje van een dijk langs, dat in ieder geval jouw stuk dan niet al te vaak overstroomt. Dus niet zoals nu dat er van die enorme dijken langs de rivieren liggen, maar stukken werden langzamerhand bedijkt. En dat geldt ook voor de zee. De noordkant, Groningen, Friesland, het landschap waar wel gewoond werd, op kleine opgeworpen terpen, hetzelfde geldt voor Zeeland voor die vliedbergen, waar overstromingen waren regelmatig, maar waar er ook landbouw plaatsvond van gewassen die daar tegen konden, waar kwelders ontstonden, dus waar plekken waren die net iets hoger lagen, die konden worden bedekt. Ontstonden langzamerhand steeds meer aaneengesloten stukken landschap die redelijk beschermd

waren tegen de zee. En de terpen zelf, die werden ook uitgebreid. Je hebt ook juist in deze periode dus de ontwikkeling dat het begint met een klein terpje en dat wordt steeds verder aangeplemd, steeds groter gemaakt en op het laatst is het zo groot dat juist op de terp de landbouw plaatsvindt en niet meer ernaast.

VO: En als we dan toch bezig zijn met de zaken die we nu nog kunnen zien uit de periode 900-1100, zijn er nog monumenten uit die periode te bekijken in Nederland?

RR: Wat betreft de monumenten uit die periode is natuurlijk enorm veel verdwenen, maar toch zijn er her en der nog wel voorbeelden van bewaard. Utrecht is natuurlijk een mooi voorbeeld, omdat je daar én die keizerlijke palts hebt, deels bewaard, Paleis Lofen. Je hebt nog een paar van de 11de-eeuwse kerken die nog zichtbaar zijn. De Pieterskerk en de Janskerk zijn nog deels bewaard. Een stukje van de Paulusabdij. Bij Oosterbeek heb je nog een kerk waarvan het schip uit de 10de eeuw dateert. Dat toch een stukje ouder is. En her en der in Nederland heb je nog wel vaker stukken van een kerk. De onderkant van een kerk, onderkant van een toren die uit die 10de, 11de eeuw dateert. Maar echt een compleet gebouw hebben we eigenlijk niet meer. Dan is toch de Pieterskerk, denk ik, een van de betere voorbeelden. En de landschappelijke structuur, daar geldt eigenlijk hetzelfde voor. Je hebt plekken waar oude dijken liggen en soms weet je van die oude dijk, die moet in de 11de eeuw zijn aangelegd. Ja, maar dat maakt nu bijvoorbeeld onderdeel uit van een provinciale weg. Dus dat is niet meer goed als zodanig herkenbaar.

VO: En over deze periode wordt ook wel gezegd dat er om iedere rivierbocht een kasteel of burcht te vinden is.

RR: Er moeten ongelooflijk veel kleine kasteeltjes hebben gelegen op diverse plekken. Ook op plekken waar je dat misschien niet zou verwachten. We weten nu bijvoorbeeld in Zeeland, die Vliedberg, dat er toch vrij veel daarvan... de Vlietberg, de naam zegt het al, dat dat toch eigenlijk de oude idee is: daar ga je naartoe als het hoogwater is. Maar tegenwoordig is toch vrij duidelijk dat veel van die Vliedbergen eigenlijk allemaal mottekasteeltjes zijn geweest. Dus in houtbouw, een kleine plek waar een lokale heer zich kon ophouden, vaak met een voorburcht er nog bij, dus een klein heuveltje erbij als een soort extra beveiliging, een gracht er omheen. Ook in het binnenland zijn er veel van dat soort opgeworpen plekken geweest waar kleine kasteeltjes, kleine huizen hebben gestaan, maar dan wel versterkt. Er zijn ook wat beschrijvingen van, van bepaalde plekken hoe dat gebeurde. De houten palissades worden geslagen, in vrij korte tijd kon zoiets worden opgetrokken, een heuvel wordt opgeworpen. Dat gebeurt dan vaak door de lokale mensen, die worden dan ingezet om zoiets te doen. Een prachtig voorbeeld is in Montferland, die enorme heuvel die er nog steeds is, die in de 11de eeuw is opgeworpen of rond het jaar 1000 is opgeworpen om daar een mottekasteel op te bouwen. Er zijn opgravingen geweest, het is deels in steen geweest waarschijnlijk. Er zijn enorme tufstenen funderingen gevonden. En daar stond eigenlijk het land vol mee, met dit soort plekken.

OV: Oké, een mottekasteel. Daar worden we graag nog even over bijgepraat, Raphaël.

RR: Ja, een mottekasteel is de voorloper van het moderne kasteel zoals we dat kennen met hoektorens enzo. Eigenlijk een heuvel met een soort woontoren, een versterkte toren, erop. Vroeger van hout, later wordt het van steen gemaakt. Met een, ja een 'mot' is een heuvel. De verdediging is niet zozeer het gebouw zelf, maar eigenlijk de heuvel en de palissade en de gracht. Dat gebouw is eigenlijk iets minder belangrijk, het gaat er vooral om dat die plek zelf te verdedigen is. Dat gebeurt dan door een voorburcht, dus je moet eerst in die voorburcht komen, dan is er een brug naar de hoofdburcht en dan kom je dus in een ring van die palissade terecht waar dan de woning ligt. Dat is een beetje het idee van zo'n mottekasteel.

VO: Terug naar het onderzoek. Conservator Annemarieke Willemsen vertelde ons al kort over schriftelijke bronnen en over archeologisch materiaal uit de periode 900 tot 1100. Maar waar gaat het dan concreet om? Kortom, welke bronnen zijn er als we kijken naar de 10de en de 11de eeuw in wat we nu Nederland noemen?

AM: Er is dus, blijkt, ontzettend veel archeologisch materiaal uit de 10de en de 11de eeuw in Nederland. Veel meer dan we hadden verwacht. Dat heeft dus deels met het dateren te maken, omdat veel materiaal, veel aardewerk, kannen, potten, zijn dan heel ruim gedateerd. Dus er werd gezegd: ok, dit zit tussen 800 en 1300. En toen we daar gingen inzoomen, ook echt met specialisten die bepaalde plekken hebben opgegraven, waarvan we echt weten dat die plek, bijvoorbeeld in de eerste helft van de 11de eeuw bewoond is geweest, en niet daarna, bleken daar allerlei dingen in te zitten die volgens de traditie eigenlijk altijd 12de, 13de eeuws werden genoemd. Dus we hebben een deel van het materiaal, een deel van de vondsten die wel bestonden, dat hebben we kunnen herdateren. En het bleek bij best wel veel opgravingen, bijvoorbeeld van vroeg middeleeuwse nederzettingen, ook Ottonse huizen – we noemen deze periode graag Ottoons, naar de heersende keizers. Dat zijn keizers, de Ottoos. Otto de eerste, de tweede en de derde. En er bleken dus vaak dan drie, bijvoorbeeld, drie huizen uit deze periode, waar eigenlijk heel weinig aandacht aan was besteed. En het heeft ook meegeholpen dat we, zeker met de metaaldetectie, en daarbij behorende *Portable Antiquities of the Netherlands*, dus de inventarisatie van metaaldetectiefondsten, er bepaalde stukken van Nederland bleken te zijn waar heel veel vondsten juist uit de 10de en de 11de eeuw zijn gedaan. En dat zijn vaak kleine stukken metaal, dus dingen als fibula's, dus sierspeldjes. Maar ook heel veel onderdelen van paardentuig, dus de koppelstukken waarmee bandjes om paardentuig zitten, stijgbeugels versierd zijn, sporen, dat soort dingen. Bitten van paarden. En daar zijn eigenlijk heel veel onderdelen van. En die zijn heel herkenbaar als je het eenmaal weet. En wat er dus ook gebeurd is, toen we eenmaal wisten waar we naar zochten, bleken die dingen overal in Nederland ook wel te zijn. Dus toen bleken ook op alle archeologische depots en alle depots van musea en dus heel veel particulieren ook, bleken wel degelijk dingen te hebben uit die tijd. Nou, en dan hebben we het nog niet eens gehad over een enorme grote vondst die tijdens de onderzoeksperiode werd gedaan. Want we zijn Lorenzo Ruijter natuurlijk ontzettend dankbaar dat hij het goud van Hoogwoud, wat uit de eerste helft van de 11de eeuw is en wat natuurlijk echt prachtig op de tentoonstelling centraal erbij mag nu, dat hij dat gevonden heeft in onze onderzoeksperiode. Wij konden daar dan weer de enkele vergelijkingsstukken – gouden oorhangers uit de eerste helft van de 11de eeuw... ..die al bekend waren – voor de tentoonstelling nog bij lenen. Dus er is ook eigenlijk een *goudhorizon*, zou je kunnen zeggen, in beeld gekomen die we niet kenden. En dat is dan eigenlijk nog alleen maar de archeologie. En dan heb ik nog niet eens bijvoorbeeld een laddertje genoemd dat tussen 980 en 1005 in een waterput is blijven staan. En dat kun je zo precies dateren omdat je dat hout zo precies kunt dateren omdat zelfs de schors er nog omheen zat.

VO: De Goudschat van Hoogwoud. In maart 2023 haalde deze vondst het landelijke nieuws. In 2021 deed een detectorzoeker in Hoogwoud deze duizend jaar oude en zeldzame vondst. De vondst bestaat uit vier versierde gouden hangers in de vorm van een maansikkel, samen met twee stukken goudblad die aan elkaar passen. En daarnaast werden er ook 39 kleine zilveren munten bij gevonden. En de datering van die munten is in de periode 1250. En dat geeft aan dat de kostbaarheden rond het midden van de 13e eeuw in de grond terecht zijn gekomen. De sieraden waren toen al twee eeuwen oud. Annemarieke Willemsen vertelde over archeologie als belangrijke bron voor de periode rond het jaar 1000. Maar als we verder kijken naar de beschikbare bronnen in Nederland, wat is er dan nog meer beschikbaar?

AW: Dus dat is archeologie, maar ja daarnaast gingen we natuurlijk kijken – ik ben zelf ook een halve kunsthistoricus – dus naar de kunstwerken uit deze tijd. En dan kijk je veel naar objecten, voorwerpen, kunstvoorwerpen die in schatkamers van basilieken bewaard zijn gebleven. Die basilieken functioneerden vaak al in de periode rond het jaar 1000 en er zijn vaak dure objecten toen gemaakt of daar terechtgekomen die daar nog steeds, al duizend jaar, in die schatkamers bewaard worden. Maar niet alleen bewaard worden: ook nog steeds in gebruik zijn. Dus ik herinner me bijvoorbeeld dat we de eerste keer dat ik in de schatkamer van de Onze Lieve Vrouwe Sterre der Zee in Maastricht was om te kijken of we die met zilverbeslagen Vikinghoorn van rond het jaar 1000 naar de tentoonstelling zouden kunnen krijgen, dat hun belangrijkste zorg was of er dat jaar geen heiligdomsvaart zou zijn. Dat is een grote christelijke processie eigenlijk naar Maastricht, die al sinds de middeleeuwen bestaat, al duizend jaar bestaat, want dan moet dat ding, die hoorn waar relieken, dus resten van heiligen, in bewaard worden, moet gewoon functioneren. Dus dan kon hij niet in Leiden op een tentoonstelling zijn. Dat was gelukkig niet zo. Dat is een van de dingen, het gaat dan om dingen als het borstkruis van Sint Servaas, de *Ansfridus-codex*, dat is een boek in het Catherijneconvent wat bewaard is gebleven via het bisschoppelijke bisdom Haarlem al sinds de 11e eeuw toen het door bisschop Ansfried van Utrecht aan de kerk in Utrecht is geschonken. Een boek met prachtig van binnen maar vooral ook van buiten, zo'n ja, oogverblindend goud met edelstenen ding. Ja, die dingen zijn al duizend jaar op hun plek. En die konden we blijkbaar dus ook laten zien. En we hebben uiteindelijk daar zelf een soort schatkamer van gemaakt in de tentoonstelling waar je zowel die kunstobjecten, en ook stukken beeldhouwwerk die daar zijn bewaard trouwens, kunt laten zien, maar ook prachtig versierde handschriften. Want dat was mijn volgende vraag van: ja, wat hebben we aan geschreven... Nou, je hebt geschreven bronnen en die blijken er ook te zijn. Maar je hebt ook natuurlijk handschriften, boeken uit die tijd in Nederland. Nou, hoeveel zouden die er zijn? Dat vroeg ik aan mijn collega bij de Koninklijke Bibliotheek, Ed van der Vlist. En tot mijn grote verbazing kwam hij met een enorme lijst waarvan ongeveer 600 dingen uit de 10de en 11de eeuw in Nederlands bezit, waaronder 200 volledige boeken. Volledige *codices*. En ja, mensen denken dan: dat zullen wel allemaal heilige boeken zijn, allemaal bijbels voor gebruik in de kerk, maar niets is minder waar. Het zijn heel veel boeken die weer over kennis gaan. Dus antieke teksten, toneelstukken uit de Griekse-Romeinse periode, wiskunde, astronomie, geneeskunde inderdaad. Dus er is ook heel veel, zowel westers als oosters, er zijn heel veel boeken bewaard gebleven. En deels zijn die heel mooi versierd, deels zijn die interessant vanwege hun taal, zoals de Leidse Willeram met het oudste Nederlands wat we laten zien. Maar ook, soms, zijn ze heel belangrijk vanwege hun inhoud. Wat bleek toen ik, ik heb heel veel van die handschriften zelf mogen bekijken, zelf mogen zien, dat is sowieso heel bijzonder, een boek van duizend jaar oud in je handen hebben. En daar bleken niet alleen maar de plaatjes in te staan en de mooie versierde, met vlechtwerk en dierenkoppen en goud en zilver versierde beginletters – initialen – in te staan, maar ook kleine soort aantekeningen en kleine tekeningen, versierseltjes, droedels bijna zou je kunnen zeggen, die de gebruikers van die boeken er duizend jaar geleden ingezet hebben. Dus de eerste keer dat ik in de Koninklijke Bibliotheek in een boek uit de 10de eeuw letterlijk in de marge zag, *probatio penne*, oftewel: 'ik probeer mijn pen'. Ja, echt fantastisch. En we zagen blozende gezichtjes, een onhandig getekende leeuw, wat in de social media altijd 'not a lion' heet, een 'geen leeuw'. En ja, we gaan uiteindelijk ook in de tentoonstelling, ga je dat soort krabbeltjes, dat soort achterkant bijna van de kennis, ook zien. Ja, en geschreven bronnen, de oudste oorkondes van Nederland zijn uit het begin van de 11de eeuw. En dat zijn koningsoorkondes, keizersoorkondes met een zegel waar je de keizer op ziet zitten met zijn kroon op, met de scepter in de hand waarbij ze vaak land aan een klooster geven. En een van de oudste komt uit het Gelders archief in Arnhem. Dat gaat over een landgoed in de buurt van Oosterbeek. En dat wordt geschonken door de keizer aan de Sint-Pietersabdij in Utrecht, als een soort van betaling zodat het geld kan opleveren om de kerk te herstellen die dan net is afgebrand.

Daarmee is dat dus een document over die kerk en ook over dat landgoed. Het is trouwens in de buurt van Velp, niet in de buurt van Oosterbeek, maar goed die regio. Daarom is het natuurlijk ook nog in het archief in Arnhem. Maar die oudste oorkondes van Nederland zijn dus ook uit deze periode. Echt rond het jaar duizend. En schriftelijke bronnen stonden ook niet mooi op een rijtje zou je kunnen zeggen. Alpertus van Metz is een van de bekendste die een boek over deze periode heeft geschreven. En die daar bijvoorbeeld iets zegt over kooplieden in Tiel die altijd 's ochtends al zitten te drinken en te dobbelen en veel lawaai maken. Een heel bekende passage wel, ook heel grappig natuurlijk. En Tiel is een belangrijke plek voor ons in de periode. Het is leuk dat er een eigentijds sfeerbeeld is van hoe het daaraan toe gaat op een vrijdagochtend. Uiteindelijk is professor Marco Mostert, de Universiteit Utrecht, te hulp geschoten met studenten. Een hele grote groep studenten heeft daar in de afgelopen jaren aan gewerkt om eigenlijk alle bronnen die er over onze streken uit deze periode bestaan, en dit gaat over Latijnse bronnen, om die door te lezen, te vertalen en te ontsluiten en daarbij hebben ze specifiek voor ons gelet op vermeldingen van gebouwen, vermeldingen van materiële cultuur – dus voorwerpen – maar ook op wat die bronnen zeggen over het beeld dat men in die tijd van zichzelf en van de ander heeft. En dat is wat in de tentoonstelling uiteindelijk heel belangrijk geworden is: om Nederland in die periode, of wat nu Nederland is, dat gebied in die periode, niet alleen als zichzelf, en het bestaat al niet, want de grenzen die we nu hanteren bestaan niet. Dus we hebben eigenlijk altijd al ook naar de grensregio's met het huidige België, huidige Duitsland gekeken. Kwam steeds meer in een Europees perspectief, omdat die mensen die in Nederland belangrijk zijn, bleken ook allemaal in Rome te zijn geweest, bijvoorbeeld, om eens iets te noemen. En uiteindelijk werd het toch echt een globaal perspectief, want we hadden ook met de mensen, die machthebbers in Nederland zijn, hebben een connectie met het Byzantijnse Rijk, dat vanuit Constantinopel, het huidige Istanbul, wordt geregeerd. Maar we begonnen ook geïnteresseerd te zijn in reizigers die in onze streken zijn geweest en uit hele andere gebieden komen. Waaronder een Joodse reiziger uit Al-Andalus, dat is Zuid-Spanje wat dan islamitisch is. Een Joodse reiziger die in de buurt van Utrecht nauwkeurig heeft beschreven hoe daar turf wordt gewonnen. En uiteindelijk een van mijn favorieten is geworden is Al-Masudi. Dat is een reiziger uit Bagdad, die geboren is in Bagdad en gestorven in Cairo, allebei hele grote plaatsen in deze periode, veel groter dan alles wat er in Europa is. Maar die gereisd heeft tot in Kiev om bij de toenmalige Rus Viking op bezoek te gaan. En die dus ook schrijft over bijvoorbeeld de Franken, dus wat in onze streken en die periode, wat volgens hem typisch is voor die Franken. Dan worden het blijkbaar weer dappere krijgers en ze zijn heel loyaal. Hij kent geen loyalere mensen dan de Franken. Loyaal aan één koning, dat vindt hij heel bijzonder. Want zijn eigen gebied bestaat dan uit een heleboel kleine kalifaten met allemaal kaliefen. En de Franken luisteren allemaal naar één koning, zegt hij, vindt hij heel bijzonder. Dus uiteindelijk zit er een mooi globaal perspectief in de tentoonstelling met bijvoorbeeld wereldkaarten die vanuit allerlei kanten van de wereld naar onze streken kijken. En letterlijk dat nu dus hebben afgebeeld.

TE: Met het jaar 1000 kunnen we spreken van een millenniummoment. De overgang naar een volgend duizendtal in de jaartelling. Dit soort ronde tallen, in welke tijdrekening dan ook, worden vaak als een bijzonder moment gemarkeerd. Voor de luisteraar die het jaar 2000 bewust meemaakte: er was in het jaar 1999 over de hele wereld angst voor dat jaartal. Weet u het nog? Zou de wereld vergaan? Of herinner je je misschien de *millenniumbug* nog? Hoe keken mensen duizend jaar geleden naar de komst van het jaar 1000? Een volgend millennium.

AW: Het millenniummoment van het jaar 1000, daar hebben mensen naartoe geleefd. En dat is vooral in de christelijke tijdrekening zo, omdat in de christelijke tijdrekening is er sprake, heel nadrukkelijk sprake van een duizendjarige koninkrijk op aarde. En daarna zou het laatste oordeel komen en daarna zou een hemels koninkrijk komen. Dus er is met enige verwachting uitgekeken naar

het jaar 1000. Het wordt eigenlijk vaak omschreven als millennium-vrees, dat ze bang waren dat de wereld verging, maar eigenlijk is dat niet precies. Want eigenlijk zijn er heel veel mensen in het volste vertrouwen dat met het jaar 1000, wat er dan gaat gebeuren, dat dan eindelijk alles beter wordt. Dat we eindelijk van dit vreselijke aardse bestaan zijn verlost. En die mensen zijn ook, en dat kun je echt in de bronnen ook zien, teleurgesteld als er niks gebeurt in het jaar 1000. En dan denken ze eerst dat ze het verkeerd gerekend hebben. Duizend jaar na de geboorte van Christus. Misschien gaat het om duizend jaar na de dood van Christus. Dus 1033 is er ook nog zo'n momentje geweest. En toen daar ook niets gebeurde, zie je bijvoorbeeld ook ketterij ontstaan. Dus mensen die dan gaan twifelen aan andere dingen die de kerk zegt. En dat weten we altijd als de kerk daar zelf, de geestelijke machthebbers, als die dus ook heel veel wereldlijke macht hebben in deze tijd, als die daar zelf nerveus van worden, want dan gaan ze ketterij bestrijden en op het moment dat die bestreden wordt, kunnen we het in de bronnen zien. Dus processen bijvoorbeeld zijn er.

TE: Telleurstelling dus, twijfel en zelfs ketterij. Maar dat was achteraf. Maar de fase vóór het millenniummoment. In de aanloop naar het jaar 2000 zagen we overheden en bedrijven flink investeren om computersystemen klaar te maken voor het nieuwe millennium. Er waren immers signalen dat het goed fout kon gaan. Is daar in de aanloop naar het jaar 1000 ook sprake van? Wat speelde er voor mensen in de aanloop naar dat eerste millenniummoment?

AW: Het jaar 1000 zien mensen aangekondigd worden door allerlei verschijnselen. Er zijn komeetverschijningen, een aantal in de aanloop naar het jaar 1000, er zijn overstromingen en droogtes. Die hebben overigens simpelweg ook te maken met die veranderde inrichting van het land. Op het moment dat jij systematisch gaat bedijken en afwateren, ga je eigenlijk de ruimte voor het water inperken en de ruimte voor het wonen definiëren. En dan krijg je relatief grotere overstromingen. Een beetje zoals een rivier lang gewoon vrij kan stromen, gaat die in feite, kan het hoger en lager worden. Maar als je hem gaat inperken, dan kan hij heel hoog overstromen. Dus we zien in de 11de eeuw opeens ook grote overstromingen. En het is een periode met vrij veel droogtes. Die zijn ook in de bronnen dus gedocumenteerd zijn. Ze noemen dat weleens 'de droge 11de eeuw'. Nou ja, er zijn vooral veel klimaatverschijnselen, zou je kunnen zeggen, die deels eigenlijk door mensen zelf veroorzaakt zijn, maar die wel degelijk als door een deel van de mensen als tekens wordt gezien dat er iets op komst is. Nou, komeetverschijningen maken ook nu nog altijd heel veel indruk als zo'n ding aan de hemel staat, dat is toen niet anders. En één daarvan is natuurlijk de komeet van Halley, waarvan we nu weten dat hij om de 66 jaar – zeg ik uit mijn hoofd – rond de 60 jaar opnieuw verschijnt. We weten dat hij in onze periode tussen 900 en 1100 dus drie keer te zien is geweest. Dat weten we vooral omdat hij in 1066 te zien is geweest. Dat is het jaar van de invasie door Willem de Veroveraar van Groot-Brittannië. Aan komeetverschijningen wordt wel militaire verandering of militaire onrust gekoppeld. Op het moment dat die militaire onrust, en dat is dan een eufemisme, daadwerkelijk komt wordt opnieuw gekeken naar: oké, dat was inderdaad aangekondigd, want er stond zo'n vlammeende ster, lang aan de hemel. En die is ook afgebeeld, bijvoorbeeld op het tapijt van Bayeux, waar de slag van Willem de Veroveraar in Engeland in 1066 op is afgebeeld, staan mensen naar de Komeet van Halley te kijken.

TE: De komeet van Halley, die iedere 75 tot 79 jaar korte tijd te zien is vanaf de aarde, werd in 1066 ook gezien in andere delen van de wereld. Door mensen in Korea, Japan, Mexico. En niet alleen gezien, maar ook gedocumenteerd. Onder andere deze constatering leidde tot een inzicht voor Annemarieke en haar team.

AW: Wij liepen steeds op een goede manier aan tegen dat dit een grote, maar wel een *connected*, een verbonden wereld is. En dat mensen dingen van elkaar weten en dat ze gereisd hebben. En dat inderdaad iemand uit Bagdad weet wie de Franken zijn en wat die doen. En andersom. En dat is denk

ik iets wat mensen zich niet realiseren. En wat met die prachtige luxe objecten, ook die goudvondsten, met munten uit die tijd, muntschatten, samen heel erg een heel ander beeld gaat geven van 1000 jaar geleden dan iemand zal hebben.

VO: Abonneer je op de podcast daar waar jij podcast luistert en mis ook de volgende afleveringen niet. Een waardering en review stellen we uiteraard zeer op prijs. Kijk voor meer informatie over de tentoonstelling of over deze en andere podcastseries van het Rijksmuseum van Oudheden op www.rmo.nl.